

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών

Τμήμα Πολιτισμού Δημιουργικών Μέσων Και Βιομηχανιών

Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός – Πρακτικές Ασκήσεις

ΠΕ5

Όνομα φοιτήτριας: Αφροδίτη Καρανίσα

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Χατζοπούλου Κατιφένεια - Αγγελική

2023

Βόλος

Πτυχιακή Εργασία Τίτλος Εργασίας

«Καλλιτεχνική εκπαίδευση και δημιουργικότητα : δημιουργία ενός καταλόγου βιβλίων, χρήσιμο για τους εκπαιδευτικούς»

“Artistic Education and Creativity: creating an educational title of books useful for teachers”

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής

Καραμπά Ελπίδα: Πολιτιστική Διαμεσολάβηση και Εκπαίδευσης στις Τέχνες,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Χατζηπροκοπίου Μάριος: Σπουδές Επιτελέσεις και Γραφή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

«Βεβαιώνω ότι είμαι η συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας, η οποία εκπονήθηκε σύμφωνα με τον Κανονισμό Εκπόνησης Πτυχιακής Εργασίας του ΤΠΔΜΒ»

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 1 ^ο : Καλλιτεχνική εκπαίδευση και εκπαιδευτικοί.....	9
1.1.: Καλλιτεχνική εκπαίδευση και ψυχαγωγία μαθητών.....	10
1.2.: Τρόποι χρήσης καλλιτεχνικής δημιουργίας στην εκπαίδευση.....	11
Κεφάλαιο 2 ^ο :Ιδέες για την αξιοποίηση των μαθημάτων της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης	13
2.1.: Η αξία των Εικαστικών μέσα από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα..	13
2.2.: Δημιουργία καταλόγου βιβλίων	14
Συμπεράσματα.....	17
Βιβλιογραφία.....	19

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία μελέτη και παρουσιάζει την επίδραση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, στην ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών. Εστιάζει όχι τόσο στους τρόπους μετάδοσης γνώσεων γύρω από την τέχνη αλλά κυρίως στους βέλτιστους τρόπους στοχοθέτησης, ώστε να αναδεικνύονται τα βασικότερα χαρακτηριστικά της και οι δυνατότητές της σε κάθε περίπτωση να καλλιεργεί θετικά συναισθήματα, κριτική και δημιουργική σκέψη, καθώς και δεξιότητες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη των μαθητών. Επιπλέον η υλοποίηση της μελέτης αυτής έγκειται στην αναγκαιότητα του ζητήματος προσέγγισης των μαθητών δια της καλλιτεχνικής οδού. Η προσπάθεια για εναλλακτική προσέγγιση των μαθητών οδηγεί σε εύρεση μηχανισμών και μεθόδων που μπορούν να έχουν θετικές επιδράσεις στην ανάπτυξή τους. Δεδομένου μάλιστα ότι γίνεται λόγος για την εκπαιδευτική μέθοδο, το ζήτημα αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον καθώς η εκπαίδευση βρίσκεται πάντα στο επίκεντρο της επιστημονικής συζήτησης, αφού προάγει την ατομική εξέλιξη μέσα στο συλλογικό πλαίσιο. Έτσι, ιδιαίτερα η καλλιτεχνική εκπαίδευση, η οποία επεκτείνεται σε ένα νέο διαδραστικό και δημιουργικό πλαίσιο, κάτω από τις ορθές προϋποθέσεις μπορεί να ενισχύσει το δίκτυο γνώσεων ενώ παράλληλα καλλιεργεί θετικά συναισθήματα μεριμνώντας για τη βελτίωση και διατήρηση της καλής ψυχολογίας των μαθητών. Έχοντας ως δεδομένο το παραπάνω, η εργασία προσδοκά στην αξιοποίηση των βιβλιογραφικών επιστημονικών στοιχείων προκειμένου αφενός, να αναδείξει τη χρησιμότητα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και αφετέρου να εντάξει την καλλιτεχνική εκπαίδευση στο σχολείο με την παρουσίαση καταλόγου εγχειριδίων που μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο οδηγό για τους εκπαιδευτικούς. Ο κατάλογος αυτός θα ενισχύσει το έργο των εκπαιδευτικών συμβάλλοντας παράλληλα στην ψυχική ευημερία των μαθητών.

Εισαγωγή

Η τέχνη αποτελεί το μέσο για τη συγκίνηση αλλά και την κινητοποίηση των μαθητών στη δημιουργική διαδικασία (Λενακάκης & Τσιπούρας, 2014). Ο άνθρωπος με τη βοήθεια της τέχνης μπορεί να κατανοήσει τον κόσμο διαφορετικά και να ενισχύσει μέσα από αυτή τα διάφορα χαρακτηριστικά του τα οποία θεωρούνται ως δείκτες δημιουργικότητας, όπως πχ. η διορατικότητα, η φαντασία, η πρωτοτυπία, η ευελιξία αλλά και η περιέργεια και η εφευρετικότητα (Λενακάκης & Τσιπούρας, 2014). Έτσι, η τέχνη και η εκπαίδευση συνδέονται και μέσα από τη δημιουργικότητα και τις δραστηριότητες οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν στο σχολείο. Η τέχνη στο σχολείο, μπορεί να συνδυαστεί με διάφορα γνωστικά αντικείμενα του αναλυτικού προγράμματος και να αποτελέσει για τον εκπαιδευτικό ένα πολύτιμο εργαλείο στην προσπάθειά του να μεταδώσει τη γνώση. Βέβαια για την επίτευξη των στόχων του εκπαιδευτικού, είναι σημαντικός ο τρόπος που σχεδιάζει και οργανώνει τις δραστηριότητές για τους μαθητές του (Παύλου, 2020). Επιπλέον μέσω της τέχνης ο άνθρωπος, μπορεί να αναπτύξει τα αντιληπτικά του κανάλια δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την καλλιέργεια της δημιουργικής σκέψης (Λενακάκης & Τσιπούρας, 2014).

Επίσης ο Μαλαφάντης, τονίζει ότι η τέχνη και η εκπαίδευση αποτελούν δύο πολιτισμικές σταθερές, πάνω στις οποίες αποτυπώνονται οι τάσεις, κάποιες παραδοχές, οι προτεραιότητες αλλά και οι προσδοκίες κάθε κοινωνίας (Μαλαφάντης, 2020). Το σύνολο των τεχνών παίζει θεμελιώδη ρόλο στην πολιτισμική καλλιέργεια και εκπαίδευση των μαθητών, καθώς μπορεί να τους κάνει να κατανοήσουν τον παγκόσμιο πολιτισμό. Επιπλέον συμβάλλει στην ανάπτυξη της αισθητικής αντίληψης του μαθητή, οξύνει την κρίση του, ενώ συγχρόνως τον φέρνει σε επαφή με αρετές, όπως η συναισθηματική κατανόηση και η ατομική πειθαρχία. Οι τέχνες συμβάλλουν, παράλληλα, στην καλλιέργεια της δημιουργικής σκέψης και δράσης, στην ενίσχυση της ικανότητας για δημιουργία και καινοτομία, στην πραγμάτωση πρωτοβουλιών και στην επίλυση προβλημάτων, ενώ μπορούν να ενισχύουν και την ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης (Gombrich, 2012).

Πολύ ιδιαίτερη είναι η σημασία της χρήσης της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης σε ότι αφορά τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, στα οποία προσφέρει ιδιαίτερους τρόπους προσέγγισης μέσα από το θεατρικό παιχνίδι, τα εικαστικά και την μουσική (Καρτασίδου, 2004). Η ζωγραφική αλλά και τα εικαστικά αποτελούν μεθόδους διδασκαλίας ιδιαίτερα δυναμικές, όπως βέβαια και η μουσική η οποία χρησιμοποιείται και ως θεραπευτικό μέσο για παιδιά με ειδικές ανάγκες. Η μουσική ως τέχνη φαίνεται να είναι πιο άμεση και διαδεδομένη αλλά και απαραίτητη για την ανάπτυξη των κοινωνικών και συναισθηματικών ικανοτήτων των παιδιών (Καρτασίδου, 2004).

Όπως αναφέρει η Μουρατίδου, σε μια πρόσφατη βιβλιογραφική έρευνα όπου έχουν μελετηθεί τέσσερα καλλιτεχνικά μαθήματα που υπάρχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και τα οποία συνδέονται με την δημιουργικότητα και είναι τα εξής : τα Εικαστικά, η Μουσική, το Θέατρο και η Λογοτεχνία. Στην αρχή, στο πρώτο κεφάλαιο η συγγραφέας κάνει αναφορά στα προγράμματα σπουδών του Υπουργείου Παιδείας και στους σκοπούς και τους στόχους που έχουν αυτά τα μαθήματα. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η θέση που έχουν αυτά τα μαθήματα στο Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο επισημαίνεται μέσα από έρευνες η σημαντικότητα που έχουν όλες αυτές οι Τέχνες στην πρόοδο του παιδιού, εξετάζοντας τη συμβολή τους στην ολόπλευρη ανάπτυξή του. Έτσι μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση στηρίζεται η άποψη ότι η τέχνη συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της δημιουργικότητας και της καλής ψυχολογίας των μαθητών (Μουρατίδου, 2019).

«Η διαρκής προσπάθεια του παιδιού να κατανοήσει και να συνειδητοποιήσει την ύπαρξή του, τις σκέψεις και τα νοήματα του κόσμου συνεπικουρείται από τη συστηματική καλλιτεχνική αγωγή, καθώς το παιδί αποκτά τη δυνατότητα να εκφράζει τον εσωτερικό του κόσμο και να κατανοεί καλύτερα τον εξωτερικό. Κατ' επέκταση, η καλλιτεχνική αγωγή είναι απαραίτητο κομμάτι της γενικής εκπαίδευσης και συμβάλλει εξίσου στην προσωπική πλήρωση, μέσω της έκφρασης, της γνώσης και της εμπειρίας» (Μαλαφάντης, 2020).

Μετατοπίζοντας το ζήτημα στο ρόλο του θεάτρου, ως πεδίο προώθησης της τέχνης στην εκπαίδευση έχει ποικιλότητα προσεγγισθεί και αναλυθεί ως ιδιαίτερα μορφωτικός και παιδευτικός. Η αξιοποίηση λοιπόν του δράματος και των τεχνικών

του στη διδασκαλία των μαθημάτων στην πρωτοβάθμια κυρίως εκπαίδευση, έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας, και η σχετική βιβλιογραφία έχει εμπλουτισθεί σημαντικά. Παρ' όλα αυτά, η κορυφαία στιγμή έκφρασης του θεάτρου, που συνδυάζει εξίσου το καλλιτεχνικό με το παιδαγωγικό στοιχείο, η σχολική θεατρική παράσταση, δεν έχει αρκετά αναδειχθεί.

Ωστόσο το σχολικό θέατρο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και θα μπορούσε να το εξετάσει κανείς από διαφορετικές οπτικές: ως δραματικό κείμενο και παραστατική τέχνη, ως καλλιτεχνικό γεγονός και συνισταμένη των πολιτιστικών εκδηλώσεων στο σχολείο, ως παιδευτικό αγαθό και μύηση των μαθητών στην κοινωνική ζωή, ως άνοιγμα του σχολείου στην ευρύτερη κοινωνία και επαφή των εκπαιδευτικών με τα κλασικά κείμενα του αρχαίου δράματος (Γραμματάς, 2014). Την παρούσα εργασία απασχολεί κυρίως η στοχοθέτηση των πρακτικών που προάγουν την καλλιτεχνική εκπαίδευση και που, με τη σειρά τους, επιδιώκουν την ανάπτυξη των μαθητών. Μάλιστα, η καλλιτεχνική αυτή εκπαίδευση προκρίνεται μέσα από έναν σχεδιασμό καταλόγου που περιλαμβάνει εγχειρίδια σημαντικά για τον ίδιο τον εκπαιδευτικό, καθώς αποτελούν τον οδηγό που θα οριοθετήσει τις δράσεις του.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να αποσαφηνίσει τον όρο της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και να παρουσιάσει τα βασικά χαρακτηριστικά της και τις επιδράσεις της στο πεδίο της εκπαίδευσης εν γένει και ιδιαίτερα, στους μαθητές. Παράλληλα, η παρούσα μελέτη εκθέτει τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να επιτευχθεί η καλλιτεχνική εκπαίδευση δημιουργώντας ένα ολοκληρωμένο σύνολο βέλτιστων πρακτικών, το οποίο παρουσιάζεται υπό μορφή καταλόγου. Οι στόχοι της εργασίας σχετίζονται με την ανάδειξη της αξίας και χρησιμότητας των καλλιτεχνικών μαθημάτων, με έμφαση στα Εικαστικά και είναι οι εξής:

- Να παρουσιάσει τα πολλαπλά οφέλη που αποκομίζουν οι μαθητές με την εμπλοκή τους σε δημιουργικές δραστηριότητες, οι οποίες μπορούν να συνδυαστούν και με άλλα γνωστικά αντικείμενα του σχολικού προγράμματος.
- Να αναδείξει τις δυνατότητες που παρέχουν τα καλλιτεχνικά μαθήματα στους μαθητές να εργαστούν ευχάριστα, χωρίς άγχος, ενθαρρύνοντάς τους να αναπτύξουν τη φαντασία τους και να προσεγγίσουν εναλλακτικά τη γνώση.

Έχοντας αναφερθεί σε όλα τα παραπάνω, η εργασία ολοκληρώνεται με τα κυριότερα συμπεράσματα που προέκυψαν σχολιάζοντας τα ευρήματα, προάγοντας έτσι την

βιβλιογραφική έρευνα και παράγοντας νέο υλικό προς διερεύνηση και περαιτέρω συζήτηση.

Κεφάλαιο 1^ο

Καλλιτεχνική εκπαίδευση και εκπαιδευτικοί

Το πρώτο κεφάλαιο εισάγει στη συζήτηση για την καλλιτεχνική εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς, επειδή ο ρόλος των οποίων είναι σημαντικός καθώς οι εκπαιδευτικοί είναι εκείνοι που θα βοηθήσουν τους μαθητές να προσεγγίσουν την τέχνη, να αποκωδικοποιήσουν τα μηνύματα των έργων και γενικότερα να μνηθούν στον υπέροχο κόσμο της. Είναι δεδομένο πως η παρουσία και η συμβολή του εκπαιδευτικού, στα πλαίσια της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης είναι τεράστιες και μπορούν να κρίνουν τα επίπεδα επιτυχίας της απόπειρας για την προώθηση του παρόντος είδους εκπαίδευσης. Μάλιστα, ο εκπαιδευτικός οφείλει να κατέχει μια σειρά από χαρακτηριστικά που θα επιτρέψουν την υποστήριξη της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, χαρακτηριστικά τα οποία σχετίζονται με τη γνώση επί του ζητήματος, τη δημιουργία και τη συλλογικότητα εντός της ομάδας. Το πεδίο της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης έχει πολλές διαστάσεις και μπορεί να έχει εφαρμογή στην εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς δεν παρέχει στους μαθητές μια στείρα γνώση αλλά συγκινεί και δίνει κίνητρα (Τρίμη, 2021). Η τέχνη δεν αποτελεί μόνο μορφή έκφρασης αλλά και έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο διδασκαλίας καθώς και ένα εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς και όσους ασχολούνται με τα παιδιά, διότι παρέχει πληθώρα μέσων προσέγγισης. Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζονται τόσο η σύνδεση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και της ψυχαγωγίας των μαθητών υπό το πρίσμα του εκπαιδευτικού, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους ο εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί την καλλιτεχνική δημιουργία στην εκπαίδευση εστιάζοντας στην θετική ψυχολογία των μαθητών.

1.1.: Καλλιτεχνική εκπαίδευση και ψυχαγωγία μαθητών

Ο κύριος στόχος της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης είναι να μπορέσει να βοηθήσει στην ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών παρέχοντάς τους όχι μόνο στεία γνωστικά εφόδια αλλά και την ηθική υπόσταση και τη δυναμική πνευματική υπόσταση, την οποία χρειάζονται για να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνία (Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016). Έτσι, κρίνεται εξαιρετικά σημαντική η συμβολή του εκπαιδευτικού ως προς τη σύνδεση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης με την ψυχαγωγία των μαθητών. Πολύ περισσότερο, ο εκπαιδευτικός πρέπει να επιλέγει ακριβώς εκείνες τις δραστηριότητες που έχουν μια καλλιτεχνική χροιά, και που μπορούν να υλοποιηθούν χωρίς άγχος από τους μαθητές ώστε να ενισχύσουν το ψυχαγωγικό τους πνεύμα.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι το κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί, έως τώρα, χρησιμοποιούν την καλλιτεχνική εκπαίδευση για να μεριμνήσουν για την ψυχαγωγία των μαθητών και να εστιάσουν σε ένα νέο αναδιαμορφωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, πιο διαδραστικό και πιο συναφές με τις ανάγκες των ίδιων των μαθητών. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, το σύνολο των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί αναφορικά με το ζήτημα, προβάλλει την επιθυμία των εκπαιδευτικών να ενισχύσουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με την καλλιτεχνική εκπαίδευση εστιάζοντας σε μια σειρά από δραστηριότητες και project. Ωστόσο, η μεταφορά των τεχνών στην τάξη δεν αποτελεί μια εύκολη υπόθεση, καθώς αφενός, οι πόροι και ο εξοπλισμός που έχει στη διάθεσή του ο εκπαιδευτικός είναι περιορισμένοι και αφετέρου, οι αυστηρές προσδοκίες από την καλλιτεχνική εκπαίδευση στερούν από τον εκπαιδευτικό οποιαδήποτε γόνιμη παρέμβαση ή αναδιαμόρφωση των δραστηριοτήτων προκαλώντας στενά όρια και άγχος στον εκπαιδευτικό, προκειμένου να βεβαιωθεί πως ακολούθησε μια συγκεκριμένη κατευθυντήρια γραμμή για να οδηγηθεί σε επιτυχή αποτελέσματα.

Παρά τα αυστηρά όρια, οι εκπαιδευτικοί προσπαθούν να ενσωματώνουν στο πρόγραμμα την καλλιτεχνική εκπαίδευση. Αυτή επιτυγχάνεται μέσα από ποικίλες δράσεις, οι οποίες βασίζονται στη διαδραστικότητα και τη συμμετοχή των μαθητών προκειμένου να εξερευνήσουν, να κατανοήσουν τον εαυτό τους και τον άλλο μέσω

των τεχνών. Οι διάφορες μορφές τέχνης μπορούν να συνδυάζονται ενώ παράλληλα καλλιεργείται η κριτική σκέψη και το πνευματικό πεδίο του μαθητή (Αραπάκη, 2011).

Πολλοί παιδαγωγοί αλλά και ιστορικοί της Τέχνης στρέφονται στην ένταξη και τις διδακτικές δυνατότητες που προσφέρουν τα καλλιτεχνικά μαθήματα και συγκεκριμένα το εικαστικό έργο στην εκπαίδευση. Ωστόσο, πέρα από το εικαστικό έργο σημαντική θέση στην εκπαίδευση κατέχει και το μάθημα της μουσικής, όπου μπορεί να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο πυροδότησης της κριτικής σκέψης. Μέσω της κριτικής μουσικής ακρόασης οι μαθητές μαθαίνουν να αναγνωρίζουν τα ρητά και σιωπηρά μηνύματα που παρουσιάζονται σε μουσικά έργα και δημιουργούν νέες αντιλήψεις, κατά την αλληλεπίδραση με το μουσικό κείμενο. Η αισθητική δέσμευση που προκαλείται από την ακρόαση της μουσικής προκαλεί τον διάλογο μεταξύ του συνειδητού και του ασυνειδητού, μέσω του οποίου το άτομο ενθαρρύνει την ολότητα του εαυτού του (Παπαζάρης, 1999).

Στην πλειοψηφία τους, οι εκπαιδευτικοί συμβαδίζουν με τις νέες προοπτικές μάθησης και συσπειρώνονται για να αναδιαμορφώσουν ή τουλάχιστον να εντάξουν στο πρόγραμμα εκπαίδευσης, καλλιτεχνικές πτυχές. Αναγνωρίζοντας πως η τέχνη συνδέεται με την ενίσχυση του πνευματικού κόσμου και τη βελτίωση της ψυχολογίας, οι εκπαιδευτικοί αναζητούν ποικίλους μηχανισμούς και τρόπους μέσω των οποίων μπορούν να συνδέσουν τους μαθητές με την καλλιτεχνική εκπαίδευση. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να ειπωθεί πως οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι υποστηρίζουν την καλλιτεχνική εκπαίδευση πρέπει να διακρίνονται για ορισμένα χαρακτηριστικά τους όπως η ευαισθησία τους, η ροπή προς την δημιουργία, η ομαδικότητα και γενικότερα το ανοικτό πνεύμα που επιτρέπει την απομυθοποίηση της στείρας εκπαίδευσης και την πίστη για την ένταξη των καλλιτεχνικών πρακτικών, ως φορέων προώθησης της εκπαίδευσης και της βελτίωσης της ψυχολογίας των μαθητών (Σάλλας, 2011).

1.2.: Τρόποι χρήσης καλλιτεχνικής δημιουργίας στην εκπαίδευση

Ο Gardner, ιδιαίτερα κατά την προσέγγιση της τέχνης (εικαστικής) από τους μαθητές, υποστηρίζει πως δύο μηχανισμοί μπορούν να υπάρχουν, καθώς ή ο μαθητής θα αφηθεί ελεύθερος να δημιουργήσει ό,τι επιθυμεί εκφράζοντας τα συναισθήματά του, ή θα λάβει καθοδηγούμενη προσέγγιση από τον εκπαιδευτικό για να μπορέσει να οργανώσει καλύτερα τις καλλιτεχνικές του δεξιότητες (Gardner, 2010). Προτείνεται,

πάντα σύμφωνα με τον Gardner, η δεύτερη προσέγγιση, δηλαδή η καθοδηγούμενη έναντι της ελεύθερης καθώς είναι εκείνη που μπορεί να αποδώσει βέλτιστους καρπούς.

Έτσι λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω άποψη, ο εκπαιδευτικός, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καλλιτεχνικής δημιουργίας οφείλει να βρίσκει τρόπους μέσω των οποίων θα μπορέσει να κατευθύνει αποτελεσματικά τους μαθητές του, να ανακαλύψουν τον εαυτό τους, να δράσουν συνεργατικά και μοιραία να ενισχύσουν θετικά τα επίπεδα της ψυχολογίας τους. Συνεπώς, το παρόν υποκεφάλαιο εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους ο εκπαιδευτικός μπορεί να επιτύχει τη σύνδεση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης με τους μαθητές.

Η καλλιτεχνική εκπαίδευση μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το ποιον του μαθήματος που συμπεριλαμβάνεται στο σχολικό πρόγραμμα. Παρά ταύτα η κοινή συνισταμένη των μαθημάτων που συνδυάζονται με την καλλιτεχνική εκπαίδευση βρίσκεται στην αξιοποίηση όλων των ειδών τέχνης με έναν τρόπο δημιουργικό που να προάγει τα επίπεδα μάθησης, να διεγείρει το ενδιαφέρον και φυσικά, να τονώνει την ψυχολογία των μαθητών. Η δημιουργικότητα έρχεται στο προσκήνιο μέσω της παρέμβασης και της ανάθεσης έργου, το οποίο έχει έναν κορμό, μια κατεύθυνση από τον εκπαιδευτικό αλλά παραμένει παράλληλα ελεύθερο ως προς τη δημιουργία του μαθητή (Μαγουλιώτης, 2014).

Ένας τρόπος αξιοποίησης της τέχνης είναι η ένταξή των πτυχών της στα πλαίσια της διδασκαλίας. Όταν η τέχνη δεν εμφανίζεται ως αντικείμενο μελέτης, θα πρέπει να λαμβάνεται ως τρόπος εργασίας από τους μαθητές. Για παράδειγμα, οι μαθητές μπορούν να κληθούν να παρακολουθήσουν ή να υλοποιήσουν μια θεατρική παράσταση με θέμα που αντλείται από το μάθημα της λογοτεχνίας. Έτσι, ο ρόλος της τέχνης είναι διττός, καθώς προωθεί τη μάθηση αλλά και προάγει την ενεργή και δημιουργική συμμετοχή του μαθητή σε αυτή (Ματσαγγούρας, 2008).

Παραλλήλως, στο μάθημα της ιστορίας οι μαθητές μπορεί να κληθούν να εξετάσουν έναν πίνακα που περιγράφει τις συνθήκες πολέμου, ή που σκιαγραφεί το κοινωνικό γίνεσθαι μέσα στο πλαίσιο του πολέμου, ή να προάγει την ομαδική συνεργασία και τη δημιουργία ενός πίνακα με τα παραπάνω θέματα, πίνακας ο οποίος θα προκύπτει μέσα από την δημιουργία των μαθητών με χρώματα πάνω σε καμβά. Ακόμα και στο πεδίο της μουσικής, οι μαθητές ενθαρρύνονται να αξιοποιήσουν το υλικό

δημιουργικά οργανώνοντας ειδικά project ή καλλιτεχνικά και πολιτιστικά δρώμενα που μπορεί να περιλαμβάνουν την ενασχόληση με την παραδοσιακή μουσική ενός τόπου, ή την αξιοποίηση των στίχων τραγουδιών ως τρόπο ανάλυσης και εύρεσης ενός βαθύτερου νοήματος (Σάλλας, 2011).

Ανεξάρτητα από τους τρόπους συνδυασμού καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και δημιουργικότητας, ο εκπαιδευτικός πρέπει να λαμβάνει υπόψη πως τα επίπεδα ενίσχυσης ψυχολογίας δεν είναι μονοδιάστατα, ούτε βασίζονται μόνο στην αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση. Πολύ περισσότερο, τα ενισχυμένα επίπεδα θετικής ψυχολογίας είναι απόρροια του εναύσματος που δίνεται από τον εκπαιδευτικό για συνεργασία με τους συμμαθητές, για ελεύθερη έκφραση σε όλα τα επίπεδα και για την ατομική δημιουργία, η οποία συμβάλλει στην καλλιέργεια δεξιοτήτων και ανάδειξη των ταλέντων των μαθητών. Στο σύνολό τους τα παραπάνω προσφέρουν μια νέα πνοή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενώ παράλληλα ενισχύουν τα επίπεδα αυτοεκτίμησης του μαθητή, μετατρέποντας τη μάθηση σε ένα συνεργατικό και δομημένο παιχνίδι (Ardouin, 2000).

Κεφάλαιο 2^ο

Ιδέες για την αξιοποίηση των μαθημάτων της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης

Το παρόν κεφάλαιο εστιάζει τόσο στην αξία του μαθήματος των Εικαστικών μέσα από τα διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, όσο και στη σύνταξη ενός καταλόγου βιβλίων τα οποία αναλύουν διεξοδικά το θέμα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και της δημιουργικότητας των μαθητών, με στόχο την ολόπλευρη ανάπτυξή τους.

Κεφάλαιο 2.1: Η αξία των Εικαστικών μέσα από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα

Η εμπλοκή των μαθητών σε δραστηριότητες του μαθήματος των Εικαστικών προάγει την αντιληπτική, σωματική, κοινωνική, συναισθηματική και διανοητική ικανότητά τους, συμβάλλοντας έτσι στην ολόπλευρη ανάπτυξή τους (Παύλου, 2020). Επιπλέον τα Εικαστικά μπορούν να συνδυαστούν με άλλα γνωστικά αντικείμενα του σχολικού προγράμματος όπως για παράδειγμα τα Μαθηματικά, η Ιστορία, η Πληροφορική, οι

Φυσικές Επιστήμες ή η Μελέτη Περιβάλλοντος. Το μάθημα των Εικαστικών παρέχει τη δυνατότητα στους μαθητές να κατανοούν οπτικά μηνύματα, δηλαδή να αποκτήσουν οπτικό γραμματισμό (Παύλου, 2020). Με αυτή τη δεξιότητα οι μαθητές, θα αξιοποιήσουν τα μηνύματα των έργων τέχνης που παρατηρούν, κατανοώντας έννοιες και κατακτώντας γνώση στα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα του αναλυτικού προγράμματος, ενώ παράλληλα τους δίνεται η ευκαιρία να γίνουν και οι ίδιοι δημιουργοί. Στην παρούσα εργασία προτείνεται η αξιοποίηση των Εικαστικών στη διδασκαλία των Μαθηματικών. Υπάρχει μεγάλος αριθμός καλλιτεχνών ζωγράφων όπως ο Καντίνσκι που εμπνεύστηκε από τα μαθηματικά, δημιουργώντας πρωτοποριακά έργα και περνώντας έτσι στην ιστορία της τέχνης (Χασάπης, 2015). Αξιοποιώντας λοιπόν για παράδειγμα πίνακες του Καντίνσκι μπορεί ο εκπαιδευτικός να διδάξει στους μαθητές του, έννοιες όπως ο κύκλος και τα στοιχεία του. Δηλαδή οι μαθητές ενθαρρύνονται σε πρώτη φάση να σχεδιάσουν κύκλους, τις ακτίνες και διαμέτρους τους και να μπουν στη διαδικασία να συσχετίσουν το μήκος του κύκλου με τη διάμετρο. Στη συνέχεια μπορούν να προσθέσουν στο σχέδιό τους εφαπτόμενες στους κύκλους, ή άλλα στοιχεία, ώστε να δημιουργήσουν τις δικές τους συνθέσεις όπως ο καλλιτέχνης (Χασάπης, 2015). Επιπλέον μπορούν να αξιοποιηθούν και κάποια λογισμικά ανάλογα με την ηλικία των μαθητών, όπως το geogebra ή το sketchpad, τα οποία αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για να σχεδιάζουν οι μαθητές με τη βοήθεια του υπολογιστή και όχι με τη χρήση γεωμετρικών οργάνων. Εκτός από τις έννοιες της Γεωμετρίας, με τη βοήθεια των Εικαστικών μπορούν να διδαχτούν και να αποσαφηνιστούν καλύτερα για παράδειγμα και άλλες μαθηματικές έννοιες όπως η κλίμακα ή τα μοτίβα (Τουμάσης & Αρβανίτης, 2006).

Κεφάλαιο 2.2: Δημιουργία καταλόγου βιβλίων

Τα βιβλία αυτά περιλαμβάνουν ποικίλες δραστηριότητες και τρόπους επίτευξης στόχων, αποτελώντας έναν χρήσιμο οδηγό για τον εκπαιδευτικό και προωθώντας παράλληλα το όραμα για την ενίσχυση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης.

Το πρώτο βιβλίο που παρουσιάζεται είναι της Μαρίλης Δουζίνα και έχει τίτλο «Η δημιουργικότητα στο μάθημα της Λογοτεχνίας», δίνοντας τις απαραίτητες κατευθύνσεις στον εκπαιδευτικό για την αξιοποίηση της λογοτεχνίας με έναν πιο

δημιουργικό τρόπο. Το περιεχόμενο του βιβλίου οργανώνεται σε δύο διακριτές φάσεις, περιλαμβάνοντας το θεωρητικό και το ερευνητικό πλαίσιο. Στο θεωρητικό παρουσιάζονται τα απαραίτητα στοιχεία που αφορούν στη δημιουργική ανάλυση κειμένου αλλά και στη δημιουργική γραφή, μέσα από πρακτικές που ενδυναμώνουν τις δεξιότητες των μαθητών και που διαχρονικά αποτέλεσαν ικανά τεκμήρια της αναγκαιότητας για συμπερίληψη και δημιουργία, στο μάθημα της λογοτεχνίας. Στο ερευνητικό πλαίσιο παρατίθενται οι διδακτικές προτάσεις αναφορικά με τις κατευθύνσεις του εκπαιδευτικού γύρω από το ζήτημα της δημιουργικής γραφής. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται προτεινόμενες δραστηριότητες και απαραίτητες οδηγίες που μπορούν να αξιοποιηθούν ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση.

Ένα ακόμα βιβλίο, το οποίο μπορεί να αξιοποιήσει ο εκπαιδευτικός, είναι της Έλλης Τρίμη με τίτλο «Καλλιτεχνική Εκπαίδευση. Κατασκευές-Παιχνίδια με υλικά από τη φύση και την τεχνολογία». Αυτό το βιβλίο παρουσιάζει πιο γενικές οδηγίες καθώς απώτερος στόχος είναι η καθοδήγηση του εκπαιδευτικού γύρω από τις πρακτικές που αφορούν την καλλιτεχνική εκπαίδευση. Ιδιαίτερη μνεία πραγματοποιείται στα υλικά τα οποία αποτελούν εργαλεία προώθησης της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, ενώ μέριμνα υπάρχει για τη δρομολόγηση δραστηριοτήτων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τρόπων παρέμβασης. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο το οποίο είναι εξαιρετικά σημαντικό καθώς επενδύει στην εύρεση υλικών από τη φύση, δίνοντας μια λύση στο πρόβλημα της ανεπάρκειας υλικών και εξοπλισμού από την κρατική μέριμνα, ιδιαίτερα στον χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης.

Ένα ακόμα βιβλίο, στον τομέα των θετικών επιστημών αυτή τη φορά τιτλοφορείται ως «Συνθετική δημιουργική εργασία στα μαθηματικά και την πληροφορική» του Αστέριου Μπάρμπα. Στο παρόν εγχειρίδιο εστιάζεται η δημιουργική προσέγγιση του μαθήματος των μαθηματικών και της πληροφορικής, υπό το πρίσμα δηλαδή πρακτικών που ενισχύουν την καλλιέργεια της μάθησης μέσα από το δημιουργικό παιχνίδι, το οποίο πραγματοποιείται με την αξιοποίηση της θεωρίας των μαθημάτων για την κατασκευή πειραμάτων ή project βασισμένα στη δημιουργία.

Εξίσου σημαντικό, για τον παρόντα κατάλογο, είναι το βιβλίο «Η τέχνη του δράματος στην εκπαίδευση» των Άβρα Αυδή και Μελίνας Χατζηγεωργίου. Το βιβλίο αυτό εστιάζει, κατά κύριο λόγο, στην παρουσίαση πρωτότυπων και πολυποίκιλων πρακτικών, οι οποίες βασίζονται στο εκπαιδευτικό δράμα. Πρόκειται για έναν

δομημένο οδηγό που εξηγεί τα στάδια προετοιμασίας των δραστηριοτήτων, τις απαραίτητες ενέργειες και τον ρόλο του συντονιστή στις δράσεις προκειμένου αυτές να στεφθούν με επιτυχία.

Παρουσιάζεται επίσης και το βιβλίο «Η καλλιτεχνική δημιουργία ως μέθοδος» της Patricia Leavy, μεταφρασμένο από την Άρτεμις Γρίβα. Το βιβλίο αυτό συστήνει την καλλιτεχνική δημιουργία ως ένα μέσο που μπορεί να προσφέρει σε πολλούς τομείς, συμπεριλαμβανομένου και αυτόν της εκπαίδευσης. Έτσι, η συγγραφέας προωθεί καινοτόμες ιδέες που μπορούν να αξιοποιηθούν σε ένα μεθοδολογικό επίπεδο προτάσσοντας μια νέα προοπτική της μάθησης εν γένει. Η καλλιτεχνική δημιουργία βασίζεται σε ένα πολύπλευρο δίκτυο, το οποίο περιλαμβάνει τις εικαστικές τέχνες, το σχέδιο, τον κινηματογράφο, το σκίτσο και την ποίηση. Με αφορμή τα παραπάνω, ο εκπαιδευτικός μπορεί να χρησιμοποιήσει το εγχειρίδιο για να οργανώσει καλύτερα το ερευνητικό του πεδίο.

Ακόμη μία ενδιαφέρουσα πρόταση για να συνδυάσει ο Εκπαιδευτικός στη διδασκαλία του, το μάθημα των Εικαστικών με τα Μαθηματικά είναι η σειρά βιβλίων του Δημήτρη Χασάπη με τίτλο: «Μαθαίνω μαθηματικά μέσα από την τέχνη». Αυτή η σειρά μπορεί να αποτελέσει έναν οδηγό χρήσιμο για τον εκπαιδευτικό, όπου βήμα – βήμα έχει τη δυνατότητα να διδάξει εναλλακτικά, έννοιες της γεωμετρίας. Επιπλέον δίνει κίνητρα στους μαθητές να σχεδιάσουν όπως ο Καντίνσκι, ο Μαλέβιτς ή ο Μοντριάν και να μαθαίνουν σε κάθε περίπτωση τη γεωμετρία του κύκλου, τα τετράπλευρα γεωμετρικά σχήματα καθώς και τις παράλληλες και κάθετες γραμμές, δημιουργώντας έτσι τις δικές τους συνθέσεις. Οπότε οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν σημαντικά έργα τέχνης, να εκφραστούν και επιπλέον να συνειδητοποιήσουν ότι τα μαθηματικά υπάρχουν στην καθημερινότητά μας και ότι έχουμε τη δυνατότητα να τα προσεγγίσουμε με εναλλακτικούς τρόπους, ξεφεύγοντας από την κλασική μεθοδολογία (Χασάπης, 2015).

Τέλος, ένα πιο εξειδικευμένο βιβλίο, το οποίο βασίζεται στην αξιοποίηση της τέχνης του κινηματογράφου έχει τίτλο «Κινηματογραφική εκπαίδευση: Τέχνη, πολιτισμός και παιδαγωγική», του Δημήτρη Παπαδόπουλου. Το παρόν βιβλίο εστιάζει κυρίως στην κατανόηση της τέχνης του κινηματογράφου μέσα από το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάζει τον κινηματογράφο ως τέχνη και ως στοιχείο προώθησης πολιτισμικού ενδιαφέροντος. Παράλληλα, το βιβλίο επικοινωνεί με την εκπαίδευση καθώς εστιάζει

στην προώθηση της τέχνης και της παιδαγωγικής παρέχοντας την ευκαιρία στον εκπαιδευτικό να το αξιοποιήσει με έναν γόνιμο τρόπο, βρίσκοντας τις απαραίτητες κατευθύνσεις που θα τον βοηθήσουν να εμπνευστεί για τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες εντός της τάξης.

Τα προειρημένα βιβλία- εγχειρίδια συσπειρώνονται σε έναν ενδεικτικό κατάλογο καθώς η επιστημονική έρευνα έχει φέρει στην επιφάνεια πολλά βιβλία, τα οποία καταπιάνονται με τη σχέση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και της δημιουργίας, εστιάζοντας στις προτάσεις οργάνωσης περιεχομένου και υλοποίησης δραστηριοτήτων. Έτσι λοιπόν παρατίθεται παρακάτω ο ενδεικτικός κατάλογος βιβλίων προς αξιοποίηση από τον εκπαιδευτικό:

- «Η δημιουργικότητα στο μάθημα της Λογοτεχνίας»
- «Καλλιτεχνική Εκπαίδευση. Κατασκευές-Παιχνίδια με υλικά από τη φύση και την τεχνολογία»
- «Συνθετική δημιουργική εργασία στα μαθηματικά και την πληροφορική»
- «Η τέχνη του δράματος στην εκπαίδευση»
- «Η καλλιτεχνική δημιουργία ως μέθοδος»
- «Μαθαίνω Μαθηματικά μέσα από την Τέχνη»
- «Κινηματογραφική εκπαίδευση: Τέχνη, πολιτισμός και παιδαγωγική»

Σημειώνεται πως τα παραπάνω αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βιβλίων-οδηγών τα οποία ο εκπαιδευτικός μπορεί να συμβουλευτεί για την αξιοποίηση πρακτικών, χρήσιμων για την προώθηση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και δημιουργίας εστιάζοντας στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση και στην υλοποίηση δημιουργικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων από τους μαθητές.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία είναι δεδομένο πως προέκυψαν ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία είναι άξια παρατήρησης και συζήτησης ακριβώς σε αυτό το σημείο. Αρχικά, παρατηρήθηκε η αναγκαιότητα ύπαρξης της καλλιτεχνικής

εκπαίδευσης στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης, ανεξάρτητα από την εκπαιδευτική βαθμίδα φοίτησης των μαθητών. Φυσικά, η βαθμίδα εκπαίδευσης μπορεί να επηρεάσει την πολυπλοκότητα των δραστηριοτήτων και τους ποικίλους σκοπούς της, ξεκινώντας από απλές και καταλήγοντας σε πιο σύνθετες. Αποδείχθηκε πως η καλλιτεχνική εκπαίδευση συνδέεται με τη διαμόρφωση των επιπέδων ανάπτυξης των μαθητών, καθώς αυτό το είδος εκπαίδευσης ξεπερνά την παραδοσιακή, τυπική εκπαίδευση εστιάζοντας σε άλλες πλευρές του μαθητικού ενδιαφέροντος. Πολύ περισσότερο, η καλλιτεχνική εκπαίδευση ενδιαφέρεται πρώτα για τον ίδιο τον μαθητή, για την ενίσχυση επιπέδων δημιουργικότητας και την καλλιέργεια θετικών συναισθημάτων που βελτιστοποιούν την ποιότητα πρόσληψης της γνώσης. Στο επίπεδο αυτό, η καλλιτεχνική εκπαίδευση αποτελεί τον διάλογο επικοινωνίας μαθητή-γνώσης μέσα από τη συμβολή του εκπαιδευτικού. Συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτικός διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση, οργάνωση και υλοποίηση καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, ενώ η ενασχόληση με την καλλιτεχνική δημιουργία πρέπει να συνοδεύεται με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που επιτρέπουν στον εκπαιδευτικό να έχει διαυγές πνεύμα, δημοκρατική αντίληψη και κριτική σκέψη γύρω από ζητήματα τέχνης. Για τον λόγο αυτό, η επιστημονική συζήτηση συσπειρώνεται σε ποικίλα βιβλία-εγχειρίδια προκειμένου να παρουσιαστεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα διευθέτησης των καλλιτεχνικών δράσεων και των τρόπων προώθησης της δημιουργικότητας μέσα από το πρόγραμμα εκπαίδευσης. Τόσο ο εκπαιδευτικός, όσο και οι μαθητές θέτουν σε εφαρμογή πτυχές θεωρητικού εκπαιδευτικού πλαισίου, μέσα από μια καλλιτεχνική προσέγγιση που, όπως αποδείχθηκε, έχει μεγάλη δυναμική στον χώρο της εκπαίδευσης γενικότερα. Έτσι, η καλλιτεχνική εκπαίδευση δεν αποτελεί απλώς προαιρετική εκπαιδευτική μέθοδο, αλλά αναγκαία συντεταγμένη του εκπαιδευτικού γίνεσθαι, συσπειρώνοντας έτσι έναν δομημένο και ολοκληρωμένο κορμό εκπαιδευτικών πρακτικών.

Βιβλιογραφία

- Ardouin, I. (2000). *Η καλλιτεχνική αγωγή στο σχολείο*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Gardner, H. (2010). *Frames of Mind: Η θεωρία των πολλαπλών τύπων νοημοσύνης*. Αθήνα: Μαραθιά.
- Gombrich, E. (2012). *Το Χρονικό της Τέχνης*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Αραπάκη, Ξ. (2011). Η αναγκαιότητα της διδακτικής και της διδασκαλίας των εικαστικών τεχνών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στο Τ. Σάλλας, *Σύγχρονες προσεγγίσεις στη διδακτική της Τέχνης*. Αθήνα: Νήσος.
- Γραμματάς, Θ. (2014). *Το θέατρο στην εκπαίδευση. Διάδραση*.
- Καρτασίδου, Λ. (2004). *Μάθηση μέσω κίνησης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικές εφαρμογές της ψυχοκινητικής στην ειδική παιδαγωγική*. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Λενακάκης, Α., & Τσιπούρας, Σ. (2014). Δημιουργικότητα και Τέχνες στην Εκπαίδευση. Το παράδειγμα του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης. *Δημιουργικότητα στην Εκπαίδευση* (σσ. 1082-1100). Δράμα: Εταιρεία Επιστημών Αγωγής Δράμας.
- Μαγουλιώτης, Α. (2014). *Εικαστική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Συμμετρία.
- Μαλαφάντης, Κ. (2020). Η τέχνη ως μέσο πολιτισμικής καλλιέργειας και εκπαίδευσης. *Μουσείο-Σχολείο-Εκπαίδευση, 1*(2).
- Ματσαγγούρας, Η. (2008). *Εκπαιδεύοντας παιδιά υψηλών ικανοτήτων μάθησης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μιχαηλίδου, Μ., & Πετρά, Ζ. (2016). Η Τέχνη διδάσκει και διδάσκεται. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2015*(2), σσ. 842-847.

- Μουρατίδου, Δ. (2019). *Τα μαθήματα Τεχνών στην Εκπαίδευση*. Φλώρινα.
- Παπαζάρης, Α. (1999). *Μουσική μάθηση και εκπαίδευση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παύλου, Β. (2020). *Εικαστικές Τέχνες και Εκπαίδευση: Τα παιδιά ως θεατές και Παραγωγοί Εικαστικών Τεχνών*. Αθήνα: Γρηγόρης
- Σάλλας, Τ. (2011). *Σύγχρονες προσεγγίσεις στη διδακτική της Τέχνης*. Αθήνα: Νήσος.
- Τρίμη, Ε. (2021). *Καλλιτεχνική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αφοί Κυριακίδη.
- Τουμάσης Μ., Αρβανίτης Τ. (2006, Νοέμβριος). Γεωμετρική Τέχνη με τη χρήση Η/Υ. *Τα Μαθηματικά ως πολιτισμός στον σύγχρονο κόσμο προεκτάσεις στην κριτική σκέψη, στην επιχειρηματολογία και την αισθητική(610-623)* . Πάτρα: Ε.Μ.Ε.
- Χασάπης, Δ. (2015). *Μαθαίνω μαθηματικά μέσα από την τέχνη , Ζωγραφίζω όπως ο Καντίνσκι και μαθαίνω τη γεωμετρία του κύκλου*. Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Χασάπης, Δ. (2015). *Μαθαίνω μαθηματικά μέσα από την τέχνη , Ζωγραφίζω όπως ο Μαλέβιτς και μαθαίνω για τα τετράπλευρα γεωμετρικά σχήματα*. Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Χασάπης, Δ. (2015). *Μαθαίνω μαθηματικά μέσα από την τέχνη , Ζωγραφίζω όπως ο Μοντριάν και μαθαίνω για τις κάθετες και τις παράλληλες γραμμές*. Αθήνα : Μεταίχμιο.